

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ

УДК 94(477.82-21)"15/17"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.01>

ЛУЦЬКИЙ МІКРОРЕГІОН У XVI–XVII СТОЛІТТЯХ: ДО ПИТАННЯ ПРОСТОРОВОГО ВИОКРЕМЛЕННЯ

Верба Тарас,

доктор філософії,

асистент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності

Волинського національного університету імені Лесі Українки;

старший науковий співробітник

Волинського краєзнавчого музею

ORCID ID: 0000-0002-3271-3131

У статті здійснено спробу локалізації у середньому Надстир'ї мікрорегіону із центром у м. Луцьк упродовж XVI–XVII ст. Важливе місце посідає окреслення меж та чинників, які впливали на його формування і трансформацію. Луцьк був важливим економічним та адміністративним містом Східної Європи ранньомодерного періоду. Як і інші значні українські міста, Луцьк був оточений землеробською округою, що слугувала передусім для повноцінного існування адміністративного центру Волинського воєводства. Луцька округа відрізнялася від більшості земель Волинського воєводства за формами землеволодіння. Також навколо Луцька існувала мережа укріплених пунктів, таких як замки в Торчині, Хорлупах, Рожшиці, укріплені двори в Крупі та Баєві які, ймовірно, утворювали загальну лінію оборони на підступах до міста. На основі аналізу наявних джерел автор висловив думку, що протягом XVI–XVII ст. у середній течії р. Стир та її приток існував умовно відокремлений мікрорегіон, який сформувався навколо Луцька. Підраховано, що мікрорегіон композиційно включав Луцьк із передмістями, кілька менших за розміром і значенням навколишніх міст, а також мережу сіл. До мікрорегіону входили Луцька, Садівська, Торчинська, Полонківська, Перемильська, Торговицька волості. Південна та західна межі проходили по адміністративному кордоні з Белзьким воєводством та Володимирським повітом. На півночі мікрорегіон був обмежений землями Четвертинських, що починалися за Рожшищем. Зі сходу межею виступали Олики, які знаходилися у власності Радзивілів, і володіння Острозьких навколо Дубна. На думку автора, важливу роль у формуванні Луцького мікрорегіону зіграла низка чинників. Серед них варто виокремити: природний чинник, оскільки мікрорегіон був об'єднаний водними шляхами сполучення та мав схожі природні умови, зокрема рослинність, ґрунти, рельєф; економічне життя, яке концентрувалося навколо воєводського центру; адміністративний чинник, який частково виокремлював Луцький мікрорегіон від оточуючих його земель. Також важливим чинником консолідації виступало дрібне та середнє шляхетське землеволодіння, яке переважало в околицях Луцька.

Ключові слова: історична топографія, мікрорегіон, Стир, Луцьк, Волинь.

Verba Taras. Lutsk microregion in the XVI–XVII centuries: on the issue of spatial definition

An attempt to localize a microregion with the center in Lutsk town in the middle Upper Styr during the XVI–XVII centuries was made in the article. An important place in the study is the delineation of the microregion boundaries and the determination of the factors that influenced its formation and transformation. Lutsk was an important economic and administrative center in the early modern period. As other significant Ukrainian cities, Lutsk was surrounded by an agricultural district, which served primarily to ensure the full-fledged existence of the administrative center of the Volhynian Voivodeship. The Lutsk agricultural district differed from most of the lands of the Volyn Voivodeship in terms of forms of land ownership. There was also a network of fortified points around Lutsk, such as castles in Torchyn, Khorlupy, Rozhyshche, fortified yards in Krupa and on Horodyshche-I village current territory, which most likely formed the general defensive line on the approaches to Lutsk. Based on the analysis of available sources, the author expressed the opinion that during the XVI–XVII centuries in the middle current of the river Styr and its tributary existed conditionally separated microregion, which was formed around Lutsk. It was estimated that the microregion compositionally included Lutsk with suburbs, several surrounding towns, which were smaller in size and importance, as well as a network of villages. The microregion included Lutsk, Sadiv, Torchyn, Polonkiv, Peremyl, Torgovytsia volosts. The southern and western borders ran along the administrative border with the Belz Voivodeship and Volodymyr County. In the north, the micro-region was limited by the Chetvertinsky's lands, which began behind Rozhyshche. From the east, the border was the Olyka microregion, owned by the Radziwills and the Ostrozki possessions around Dubno. According to the author, a number of factors played an important role in the formation of the Lutsk microregion. Among them, it is worth highlighting: the natural factor, after the microregion was united by waterways and had the following natural conditions, in particular, vegetation, soils, relief; economic life, which was concentrated around the voivodeship center;

an administrative factor that partially separated the Lutsk microregion from its surrounding lands. Small and medium-sized noble landownership, which prevailed in the vicinity of Lutsk, was also a factor of consolidation.

Key words: historical topography, microregion, Sty, Lutsk, Volyn.

Сьогодні в історичній науці актуальною є проблематика мікрорегіонального простору – історії поселень, розселення, суспільного життя на невеликих територіях, які формувалися на базі економічних, оборонних, культурних центрів. Мікрорегіональні дослідження дають змогу виявляти та характеризувати певні особливості і відмінності відносно невеликих у просторовому плані, але органічно зв'язаних в одне ціле територій. На теренах історичної Волині одним із найперспективніших місць у цьому контексті є історична округа міста Луцька ранньомодерного періоду, яка охоплювала територію середньої течії р. Стир.

За останні роки вийшли друком роботи Я. Верменич [1; 2] та М. Кирчанова [3], присвячені теорії та практиці мікроісторичних і регіональних досліджень. Вагомим явищем у становленні вітчизняної локальної історії стала поява періодичного наукового видання «Регіональна історія України», яке виходило під егідою Інституту історії України НАН України. Метою видання було поглиблення дослідження історії України та української історичної думки в регіональному аспекті [4]. Серед археологів проблемою мікрорегіональних досліджень окремих територій займалися В. Петегрич [5] та О. Манігда [6]. Варто також відзначити, що для Волині тема мікрорегіональних досліджень є новаторською і потребує детального опрацювання. Одним із небагатьох дослідників, що займалися вивченням окремих мікрорегіонів історичної Волині, є В. Баюк, який ще в 2008 р. звернув увагу на існування Луцького мікрорегіону [7].

Метою статті є обґрунтування існування Луцького мікрорегіону у XVI–XVII ст. та здійснення спроби його просторового виокремлення на основі природного, економічного, суспільного та адміністративного чинників.

Упродовж XVI–XVII ст. завдяки географічному розташуванню Луцьк займав стратегічно вигідну позицію у регіоні. Положення міста давало змогу контролювати так званий «європейський шлях», що пролягав із Києва до країн Центральної Європи, а також середню та нижню течію Стиру, на той час судноплавної річки та важливої торгової артерії. Окрім того, із другої половини XVI ст. Луцьк став воеводським центром Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої, що сприяло його підсиленню як регіонального осередку влади. Ці причини зумовили активний розвиток міста в економічному, адміністративному та оборонному плані. Як і інші значні українські міста, Луцьк був оточений сільськогосподарською округою, що слугувала, насамперед, для забезпечення повноцінного існування адміністративного центру Волинського воєводства. Також навколо Луцька розміщувалася мережа укріплених пунктів, таких як замки в Торчині, Хорлупах, Рожищі, укріплені двори в Крупі та на території теперішнього села Городище-І. Усі вони, найімовірніше, становили загальну оборонну лінію на підступах до Луцька.

Варто зауважити, що округа Луцька відрізнялася від більшості земель Волинського воєводства за формами землеволодіння. Від часу закріплення за Луцьком статусу воєводського центру у місті концентруються адміністративний апарат різних рівнів, місцеве військове керівництво, міська влада. Частина урядників отримувала за службу маєтки, які концентрувалися неподалік міста, окрім того, шляхта, що володіла прилеглими до Луцька селами, виступала у ролі міських, повітових чи воєводських посадовців. Також місто було важливим релігійним центром. У Луцьку знаходилося місцеве керівництво православної, католицької, вірменської та інших Церков. У зв'язку із цим частина місцевої шляхти будувала релігійну кар'єру. Це дало в майбутньому поселенській округі Луцька важливу роль у збереженні дрібного та середнього шляхетського і церковного землеволодіння на Волині. Землі середнього Надстир'я впродовж XVI та XVII ст. належали десяткам дрібних шляхетських родів: Гулевичів, Сербинів, Сло-Малинських, Чапличів Шпанівських та багатьох інших [8, с. 30–74]. У цьому простежуються відмінності означеного мікрорегіону від решти території воєводства, яка була здебільшого під владою великих землевласників. Виняток становила лише південна частина Володимирського повіту, де попри значні маєтки князів Сангушків продовжувало існувати дрібне землеволодіння [8, с. 75–89].

Наведені факти дають підстави вважати, що в ранньомодерний період у середній течії р. Стир існувала органічно поєднана структура, яка концентрувалася навколо Луцька. Її орієнтовні межі можна встановити, проаналізувавши низку чинників, які найбільше вплинули на формування мікрорегіону. Усього в ході дослідження автором виділено чотири чинники, які лягли в основу виокремлення Луцького мікрорегіону: природний, економічний, суспільний та адміністративний. Кожен із них так чи інакше вплинув на формування території чи сутності мікрорегіону. Нижче вплив кожного з чинників буде розглянуто окремо.

Природний чинник. Волинь лежить у двох природних зонах, на Півночі це Поліська низовина, яка є частиною лісової смуги, а на Півдні – Волинська височина, яка є лісостеповою зоною. Через таке чітке природне районування історичну Волинь поділяють на південну Волинь і Волинське Полісся, ці зони виділяють усі провідні дослідники [9, с. 23–24]. Полісся характеризується рівнинним рельєфом, менш родючими дерново-підзолистими піщаними та супіщаними ґрунтами, низинними торфовищами та високою заболоченістю. На Поліссі значна кількість хвойних лісів та болотистих низинних заплав. Натомість у Лісостеповій частині Волині переважає горбистий рельєф зі значними для цієї території абсолютними висотами. Ґрунти переважно сірі та темно-сірі опідзолені легкосуглинні або чорноземи [10, с. 89–100]. Південна Волинь багата на широкі орні площі та має незначну залісненість (переважно листяні породи дерев). Волинський Лісостеп тягнеться відносно вузькою смугою із заходу на схід у межах Волинської височини. Північна межа проходить по лінії на північ від міст Володимир – Луцьк – Рівне, а південна – по дрібних річках Солокія, Білостік, Судилівка, Пляшівка.

Волинську височину, у північній частині якої знаходиться Луцьк, можна розділити за басейнами рік, які здавна були базовими для розселення людей і слугували шляхами сполучення, полегшуючи зв'язок між населеними пунктами. Так, можна виділити три основні басейни: середня течія р. Західний Буг (притока р. Луга), середня течія р. Стир і її приток, Горинь з її притоками. Басейн середньої течії Стиру включає такі притоки, як р. Черногузка, р. Серна, р. Конопелька, р. Липа, р. Іква і характеризується переважно горбистим рельєфом, незначним залісненням та родючими ґрунтами (окрім району нижньої течії р. Конопельки) [10, с. 59–69]. У його центрі знаходилося воєводське місто Луцьк, яке виступало важливим перевальним пунктом у річковій логістиці. Виняток становив район річки Ікви, де знаходився інший значний центр торгівлі і суспільного життя – м. Дубно.

Адміністративний чинник. Кордон між Польським королівством та Великим князівством Литовським ліг в основу пізніших воєводських меж Речі Посполитої. Для локалізації Луцького мікрорегіону є важливим той факт, що у межах Луцького повіту цей кордон проходив по р. Судилівці з відхиленням на північ від р. Білостік, розмежовуючи, таким чином, лісову (Мале Полісся) та лісостепову природні зони в районі на південь від Луцька. Адміністративна межа між Володимирським та Луцьким повітами проходила з півдня на північ до Киселина по вододілу басейнів річок Західного Бугу та Стиру, що підтверджує важливу роль водних артерій у сполученні населених пунктів. На північ від Киселина межа проходила приблизно по вододілу річок Турії та Стоходу. Це вказує на те, що кордони та адміністративні межі мали не штучну підоснову, а в їх визначенні орієнтирами були природні чинники [11, дод. «Карта»].

Адміністративний кордон між Луцьким та Кременецьким повітами тягнувся із заходу на схід ламаючою лінією, по межі лісостепового анклаву і Малого Полісся з похибкою у 5–15 км. Однак у районі Острога лінія порушувалася, де територія Луцького повіту заходить на 30 км в область Малого Полісся.

Таким чином, можна констатувати, що природні чинники багато в чому лягли в підоснову адміністративного розмежування регіону, а басейн середньої течії р. Стир є південно-західною частиною Луцького повіту.

Суспільний чинник. Шляхетське та церковне землеволодіння значною мірою вплинуло на формування Луцького мікрорегіону. Починаючи з XVI ст. землі волинських магнатів та князів утворювали окремі мікрорегіони. Завдяки дослідженню О. Барановича відомо, що у межах Володимирського повіту на 1629 р. одна третина всіх димів належала двом князівським родинам, а одна п'ята димів належала до королівщин [8, с. 75–89]. У Луцькому та Кременецькому повітах ситуація було дещо складніша. Північні землі Луцького повіту були поділені між князями Четвертинськими, володіння яких лежали компактно навколо містечка Четвертні, та князями Чарторійськими, маєтності яких займали обширні землі у поліському Надстир'ї та в районі Клевая. На схід від Луцька розташовувалися землі князів Радзивіллів, сконцентровані навколо Олики. На схід від умовної лінії Олика – Дубно розпочинались володіння князів Острозьких, які в 1620 р. перейшли до Заславських. Разом із маєтками князів Корецьких, Вишневецьких та Збаразьких ці латифундії займали майже всю східну, південну та північно-східну частини воєводства [8, с. 30–74, 90–113].

На тлі значних земельних володінь князів і магнатів територія, що розташована у межах Луцького повіту, навколо самого воєводського центру, відрізнялася тим, що належала здебільшого дрібній та середній шляхті, а також духовенству. Цю територію можна локалізувати по лінії, що проходила західніше Олики та Дубна, на півдні вона обмежена кордоном з Белзьким воєводством, на заході – межею з Володимирським повітом, а на півночі – володіннями князів Четвертинських, що починалися на північ від міста Рожище. Відсутність великих магнатських землеволодінь в околицях Луцька, на думку автора, пов'язана, насамперед, із великою кількістю шляхти, яка мала забезпечувати життєдіяльність

державного апарату воєводського центру, несла військову службу і слугувала адміністративним ресурсом. Тільки м. Горохів традиційно належало князям Сангушкам, володіння яких концентрувалися на волинських теренах у Володимирському повіті. Однак варто зазначити, що більшість сіл навколо Горохова належала дрібнішій шляхті [8, с. 30–74].

Шляхетське землеволодіння також часто залежало від адміністративних центрів: шляхтичі та духовенство отримували землю за службу здебільшого в тій же місцевості або, маючи землю, намагалися отримати посаду чи сан у найближчому місті. Це чітко видно з актових документів епохи: Ф. Сербин, хорунжий Волинської землі, був власником с. Хорохорин, П. Загоровський, котрий був луцьким ключником, мав маєток у с. Ратнові, владика Луцький мав маєтки в Рожищі, жидичинському архимандриту належало с. Пальче, І. Красенський, котрий був луцьким мостовим, володів селами Забороль та Галичани [12, с. 121–136; 13, с. 203–204]. Показовою є ревізія Луцького замку за 1545 р. В описі подається стан оборонних споруд і вказано імена відповідальних за них осіб та населені пункти, за якими закріплювалися окремі городні [12, с. 120–143]. Так, за 69 дерев'яними городнями доглядала шляхта, яка здебільшого тримала землі у квадраті Рожище – Олика – Берестечко – Горохів, тобто вище окреслена територія дрібних та середніх землевласників. Цей умовний квадрат співпадає з річковою системою середньої течії Стиру (за винятком річки Ікви) та південно-західною частиною території Луцького повіту.

Економічний чинник. Ще один чинник, що впливав на консолідацію Луцького мікрорегіону, – економічне життя, яке концентрувалося навколо воєводського центру.

Міста Волинського воєводства були нерівнозначні за значимістю. Варто відзначити, що їхні мікрорегіони (округи) також різнилися і за розмірами, і за активністю суспільного життя. Окрім Луцька, важливими центрами виступають економічно незалежне Дубно, яке було одним з осередків володінь Острозьких/Заславських, Олика – оплот князів Радзивілів, натомість Торчин, Горохів, Рожище перебувають під впливом Луцька. Так, наприклад, замок у Торчині будується саме луцьким біскупом Ю. Фальчевським [14, с. 456]. Варто наголосити на такому чиннику формування Луцького мікрорайону, як наявність інших потужних центрів економіки: Дубна, Олики, Корця, Острога. До кожного з них тяжіли навколишні населені пункти, які часто забезпечували свої центри продуктами та сировиною для ремісників.

Важливою була внутрішня, зовнішня і транзитна торгівля, яка розвивалася навколо торгових центрів. На шляхах, що вели до воєводського центру, розбудовувалася інфраструктура, зокрема митниці та корчми, які фіксуються як за писемними, так і за археологічними джерелами. Уздовж дороги Луцьк – Володимир археологами виявлено рештки корчми в с. Шепель та митниці в с. Богушівка [15, с. 15; 16, с. 255–266]. Окрім цього, писемно засвідчено існування мережі митниць, що були частиною мікрорегіону на шляхах до Горохова у с. Несвіч і в самому Горохові, до Дубна в с. Крупа, до Перемиля в селах Полонка та Пілганів [12, с. 161–162; 13, дод.]. Окрім сухопутних шляхів, важливими у транспортному відношенні залишаються водотоки, що сполучали поселення, полегшуючи переміщення і торгові операції у середній течії р. Стир та її приток. Підтвердженням використання рік у торговому судноплаванні є віднайдення решток човнів значних розмірів у Луцьку, Старосіллі, наявність пристані у Луцьку [17, с. 393].

Тобто можна стверджувати, що протягом XVI–XVII ст. у середній течії р. Стир та її приток існував умовно відокремлений мікрорегіон, який утворився навколо Луцька. Композиційно він включав у себе сам Луцьк із передмістями, кілька навколишніх містечок, які були менші і за розміром, і за значимістю, а також мережу сіл. До складу мікрорегіону входили Луцька [18, с. 92], Садівська, Торчинська, Полонківська, Перемильська, Торговицька волості [19]. Південна та західна межі проходили по адміністративному кордоні з Белзьким воєводством та Володимирським повітом. На півночі мікрорегіон був обмежений землями Четвертинських, що починалися за Рожищем. Зі сходу межею виступали мікрорегіон Олики, що знаходився у власності Радзивілів, та володіння Острозьких навколо Дубна. В основу мікрорегіону Луцька закладено території, які входили до однойменного князівства (басейн р. Стир). Вони трансформувалися (скоротилися) за рахунок утворення магнатських маєтків на півночі та сході, які відсікли більшість поліських земель, Дубно та Олику.

Таким чином, природні чинники зіграли важливу роль у формуванні Луцького мікрорегіону впродовж XVI–XVII ст. Навколо середньої течії Стиру з притоками Серною, Черногузкою, Конопелькою сформувався поселенський комплекс, об'єднаний водними шляхами сполучення та схожими природними умовами: рослинністю, ґрунтами, рельєфом. Це забезпечувало спільність економічного ринку, що базувався на експорті зернових. Шляхетське землеволодіння також вплинуло на виокремлення мікрорегіону, який залишився, за великим рахунком, вільним від магнатських володінь Волинського воєводства. Проте за формою власності він був доволі неоднорідним і включав у різні часи державні й духовні землі, маєтки дрібної шляхти та володіння Острозьких та Лещинських.

Література:

1. Верменич Я. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень. *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 156–169.
2. Верменич Я. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. Київ, 2012. 284 с.
3. Кирчанів М. Регіональні дискурси української історії. *Регіональна історія України*. 2007. Вип. 1. С. 79–88.
4. Регіональна історія України. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/13728> (дата звернення: 28.11.2023).
5. Петегирич В. Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2007. Вип. 11. С. 105–106.
6. Манігда О. Заселення мікрорегіону хотинської височини у давньоруський час. *Матеріальна та духовна культура південної Русі*. Київ – Чернігів, 2012. С. 199–204.
7. Баюк В. Проблема формування сільськогосподарської округи Луцька в давньоруський період у працях волинських археологів. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть*. Вип. 28. Луцьк, 2008. С. 323–324.
8. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. Київ : Укрполіграфоб'єднання ім. Леніна, 1930. 155 с.
9. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). Т. 1. Вінніпег, 1984. 600 с.
10. Природа Волинської області / за ред. К.І. Геренчука. Львів, 1975, 147 с.
11. Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: статті і матеріали. Львів, 2012. 702 с.
12. Литовська метрика. Книга 561: ревізії українських замків 1545 року. 2005. 599 с.
13. Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко ; редкол.: М.Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. Київ, 1990. 408 с.
14. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). Т. 2. Вінніпег, 1986. 580 с.
15. Верба Т. Пам'ятки археології XVI–XVIII ст. у межах Луцького району. *Літопис Волині*. 2017. Вип. 17. С. 12–17.
16. Златогорський О., Вашета М. Результати археологічних досліджень у селі Богушівка в 2011 році. *Наукові студії Історико-краєзнавчого музею м. Вінники*. 2012. Вип. 5. С. 255–266.
17. Мазурик Ю., Хомич П. Підводна археологічна знахідка біля с. Старосілля Маневицького району: давній човен-довбанка, знайдений під крутим берегом річки. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії*. 2015. Вип. 55. С. 393.
18. Архив Юго-Западной России. Киев, 1907. Ч. 8. Т. 5. 717 с.
19. Архив Юго-Западной России. Киев, 1876. Ч. 6. Т. 1. 775 с.